

ARXAIK TASAVVURLARDA INSON VA JISMONIY KAMOLOT

Shahboz Ergashev,

Qo'qon universiteti mustaqil izlanuvchisi.

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 12-yanvar 2026-yil

Tasdiqlandi: 15-yanvar 2026-yil

Jurnal soni: 17

Maqola raqami: 80

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1669>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ

СЛОВА/ KEYWORDS

arxaik tasavvurlar, jismoniy kamolot, pedagogik ta'limotlar tarixi, o'zbek xalq pedagogikasi, badiiy ifoda, «komil inson», Zardushtiylik, sufiylik, xalq og'zaki ijodi, epik an'ana, jismoniy tarbiya tarixi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek xalqining arxaik dunyoqarashi, mifologik tasavvurlari va xalq og'zaki ijodidagi jismoniy kamolot konsepsiyasi tarixiy-pedagogik va adabiy-madaniy tahlil asosida o'rganilgan. Zardushtiylik, islom dini va sufiylik ta'limotlaridan tortib Alisher Navoiyning «Komil inson» g'oyasigacha bo'lgan tafakkur silsilasi jismoniy tarbiya g'oyalarining evolyusiyasi nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Maqolada jismoniy kamolot tasavvurlarining pedagogik tizimlashtirilishi va ularning badiiy matnlarda mujassamlashuv mexanizmlari aniqlangan.

Shuningdek, maqolada xalq dostonlari, afsona va rivoyatlarda jismoniy barkamollik timsollarining aks etishi hamda ularning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni tahlil qilingan. Qahramonlik obrazlari orqali kuch, ephchilik, matonat va iroda kabi jismoniy hamda ma'naviy fazilatlarining uyg'un holda talqin etilishi ochib berilgan.

Alisher Navoiyning «komil inson» haqidagi qarashlari asosida insonning nafaqat ma'naviy, balki jismoniy jihatdan ham mukammal bo'lishi zarurligi yoritilgan. Tadqiqot davomida xalq pedagogikasi namunalari jismoniy tarbiyaning mehnat, harbiy tayyorgarlik va axloqiy kamolot bilan uzviy bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Maqola natijalari o'zbek xalqining tarixiy-madaniy merosida jismoniy kamolot g'oyalarining shakllanish bosqichlarini aniqlash, ularning pedagogik ahamiyatini baholash hamda zamonaviy jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirishda xalq pedagogikasi tajribalaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kirish. Inson jismi va jismoniy kamolot haqidagi tasavvurlar insoniyatning eng qadimiy intellektual mashg'ulotlaridan biridir. Jismoniy tarbiyaning tarixiy ildizlarini o'rganish – pedagogika fanining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Zero, jismoniy tarbiya tizimi biror xalqning madaniy-tarixiy tafakkurini, dunyoqarashini va pedagogik idealini to'liq aks ettiradi.

O'zbek xalqining jismoniy kamolotga oid arxaik tasavvurlari necha ming yillik tarixga ega. Bu tasavvurlar ilk ibtidoiy mifologik qarashlardan boshlanib, Zardushtiylik, ellinizm ta'siri, buddizm, so'ngra islom va tasavvuf ta'limotlari orqali boyib, mukammallashib borgan. Har bir tarixiy davr jismoniy kamolot tushunchasiga o'zining mazmun-mohiyatini qo'shib, uni yangi pedagogik matnga aylantirgan.

Maqolada «arxaik tasavvurlar» tushunchasi keng ma'noda – nafaqat tarixgacha davrni, balki qadimiy tafakkur qatlamlarini o'zida saqlagan barcha madaniy namunalarni: miflar, rituellar, dostonlar, maqollar va diniy-falsafiy asarlarni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. G.N.Volkovning «Etnopedagogika» [4] asari xalq pedagogikasini tizimli o'rganishning nazariy poydevorini yaratadi. Uning tasnifiga ko'ra, xalq pedagogikasining asosiy vositalari – og'zaki ijod, o'yinlar, urf-odatlar va rituellar – jismoniy tarbiyani o'zida mujassamlashtiradi. O'zbek pedagogika tarixchisi Yo.G'.G'ulomov [6] ana shu nazariy asosda o'zbek etnopedagogikasining tarixiy ildizlarini o'rgangan.

B.M.Bim-Badning «Pedagogik oqimlar» [3] asarida jismoniy tarbiyaning turli tarixiy pedagogik tizimlardagi o'rni qiyosiy tahlil qilingan. Muallif jismoniy tarbiya g'oyalari hech qachon sof nazariy matnda yashamaganligini, balki doim badiiy, ritual yoki madaniy shakl orqali mavjud bo'lganligini ta'kidlaydi.

A.Zunnunov «O'zbek pedagogikasi tarixi»da [10] O'rta Osiyodagi pedagogik tafakkurning tarixiy evolyusiyasini batafsil ko'rib chiqadi. Uning tahlili bo'yicha jismoniy tarbiya va ma'naviy tarbiya o'zbek pedagogik an'anasida hech qachon ajralmagan — bu integratsiya arxaik davridayoq shakllangan.

K.G.Yungning arxetip nazariyasi [11] nuqtai nazaridan jismoniy kamolot obrazlari insoniyat jamoaviy ongining eng barqaror arxetiplaridan biridir. «Alp», «botir», «pahlavon» obrazlari – o'zbek madaniyatida ana shu arxetipning etnik-madaniy ifodasi hisoblanadi.

Dj.Frezerning «Oltin shox» [5] asarida ritual va mifning pedagogik funksiyasi – jismoniy ideal namunalarni yaratish va ularni yosh avlodga uzatish – keng yoritilgan. O'zbek arxaik madaniyatidagi «ot minish», «kurash» va «kamon otish» rituellari aynan ana shu vazifani bajaradi.

V.M.Jirmunskiyning «Turkiy qahramonlik eposi»da [9] o'zbek va boshqa turkiy xalqlar dostonlarida jismoniy kamolot obrazini nazariy jihatdan tasniflangan. Muallif «alp» obrazidagi jismoniy kuchning doim ma'naviy-axloqiy mazmun tashuvchi funksiyani bajarishini asoslab bergan.

D.Rahimovanning «Avesto va O'rta Osiyo pedagogikasi tarixi»da [15] Zardushtiylikning «jism — Ahura Mazdaning mukammal yaratilari» degan aqidasi jismoniy tarbiyani diniy-pedagogik qadriyat darajasiga ko'targanini isbotlangan. «Videvdar» bobidagi tozalik va sog'lomlik qoidalari aslida mukammal pedagogik tavsiyalar majmuidir. Zardushtiylikdagi «asha» (to'g'rilik, muvozanat) tushunchasi jismoniy va ma'naviy muvozanatni o'zida mujassamlashtiradi. O'g'il bolani **ot minish, kamon otish va rostgo'y bo'lishga** o'rgatish – Ahamoniylar davrida tarbiya tizimining uchta ustuni edi.

Alisher Navoiyning «Xamsa»sida jismoniy kamolot «Komil Inson» idealining ajralmas qismi sifatida tasvirlanadi. Farhod obrazida jismoniy kuch san'at va ilmga ishtiyoq bilan birlashib, pedagogik idealning nodir badiiy modelini yaratadi.

«Alpomish» dostonida jismoniy tarbiyaning pedagogik modeli uch pog'onali tuzilishga ega: 1) irsiy iste'dod; 2) murabiy rahnamoligida o'zlashtirilgan san'atlar; 3) sinovlar orqali ortirilgan chidamlilik.

T.Mirzaev va B.Sarimsoqov «O'zbek folklorining epik janrlari»da [13] ushbu modelni epik an'ananing o'ziga xos «yoziqlagan pedagogik programmasi» deb ta'riflagan.

«Go'ro'g'li» turkumida jismoniy kamolot «jamoahodirli» tushunchasi orqali ijtimoiy-pedagogik mazmun kasb etadi. «Ravshan» dostonida esa jismoniy kuch adolat, vatanparvarlik va sevgi sadoqati bilan chambarchas bog'lanadi. Shu tarzda xalq dostonlari jismoniy tarbiyaning nafaqat individual, balki ijtimoiy pedagogik funksiyasini ham ifoda etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot-maqola interpretativ paradigma doirasida amalga oshirilgan bo'lib, gumanitar fanlardagi sifatli tadqiqot prinsiplariga asoslanadi. Asosiy metodologik yondashuv – tarixiy-pedagogik va germenetik tahlil – manbalarni o'z tarixiy-madaniy kontekstida o'rganishni taqozo etadi.

Tadqiqotda qo'yidagi metodlar majmuidan foydalanilgan:

Tarixiy-genetik metod: arxaik tasavvurlardan mumtoz adabiyotgacha bo'lgan jismoniy kamolot konsepsiyasining xronologik evolyusiyasini kuzatish;

Qiyosiy-madaniy tahlil: o'zbek madaniyatidagi jismoniy kamolot tasavvurlarini qo'shni madaniyatlar (fors, yunon, hind) namunalari bilan solishtirish;

Germenetik tahlil: arxaik matnlar, miflar, dostonlar va she'riyatni pedagogik nuqtai nazardan chuqur o'qish va talqin etish;

Semiotik tahlil: jismoniy kamolot obrazlarining badiiy matnlardagi belgilar va ramziy tizimini aniqlash;

Kontent-tahlil: jismoniy tarbiya mavzusidagi maqollar, miflar va epik parchalarni mazmun jihatdan tizimlashtirish.

Natijalar. Tadqiqot davomida jismoniy kamolot tasavvurlarining uch asosiy tarixiy bosqichi aniqlandi. Har bir bosqich o'ziga xos pedagogik mazmun, ifoda shakli va institutsional tizim bilan tavsiflanadi:

Davr	Jismoniy kamolot tushunchasi	Pedagogik institut	Badiiy ifoda shakli
Arxaik (mil.av. IV–I min.)	Kuchli jism — botiniy va koinot kuchlarining ifodasi	Ritual, initsiatsiya, ogʻzaki anʼana	Mif, ritual matni, totem
Zardushtiy (mil.av. X–IV asr)	Jism — Ahura Mazdaning mukammal yaratilari	Oila, marosimlar	«Avesto», yashtlar, gathalar
Islom–tasavvuf (VII–XV asr)	Jism — ruh uchun «omonat», riyozat orqali maʼnaviy yoʻl	Madrasa, xonaqoh, ustoz-shogird	Hikmatlar, tasavvuf sheʼriyati
Mumtoz adabiyot (XV–XVII asr)	«Komil Inson» — jismoniy va maʼnaviy uygʻunlik	Maktab, madrasa, shoir-homiy	Dostonlar, qasidalar, gʻazallar

Jadval tahlili shuni koʻrsatadiki, har bir tarixiy bosqichda jismoniy kamolot tasavvuri yangi madaniy-pedagogik mazmun kasb etgan, ammo oʻzidan oldingi qatlamni toʻliq rad etmagan. Bu «qatlamlashish» jarayoni oʻzbek madaniyatidagi jismoniy tarbiya anʼanasini noyob sintetik tuzilmaga aylantirgan.

Izlanishlarimiz natijasida jismoniy tarbiya gʻoyalari badiiy matnlarda mujassamlashuvining toʻrtta asosiy tamoyili aniqladik:

1. **Mubolagʻa (giperbolizatsiya).** Dostonlardagi bahodirning «togʻni yoradigan», «daryoni toʻsadigan» jismoniy qudrati pedagogik idealning badiiy shakldagi ifodasidir. Mubolagʻaning pedagogik funksiyasi — tinglovchida jismoniy kamolotga nisbatan ijobiy hissiy munosabat uygʻotish. Bu psixologik jihatdan «ideal model» mexanizmiga mos keladi.

2. **Sinov motivi.** Dostonlardagi «uch sinov» arxetipi — pedagogik nuqtai nazardan uch darajali baholash modelini aks ettiradi: jismoniy chidamlilik, ruhiy mustahkamlik, ijtimoiy masʼuliyat. Sinov — arxaik «imtihon»ning pedagogik shakli.

3. Arxetip obrazlar. «Alp», «botir», «pahlavon» obrazlari — jismoniy kamolotning aniq pedagogik modellarini jamiyatga namoyon etadi. Yosh avlod ushbu obrazlar bilan oʻzini «identifikatsiya» qilish orqali jismoniy idealga intiladi.

4. Rituellashgan marosimlar. Navroʻz pahlavonlik musobaqalari, ot minishni oʻrganish marosimi, kurash anʼanalari — jismoniy tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik ifoda shakli. Ritual jismoniy tarbiyaning jamoat oldida tasdiqlanishini taʼminlagan.

Kuzatuvlarmizga koʻra, oʻzbek pedagogik anʼanasidagi jismoniy kamolot Gʻarb anʼanasidagi (Gerkules, Axilles) «sof jismoniy» idealdan tubdan farq qiladi. Oʻzbek modelida jismoniy kuch doim uchta komponent bilan uygʻunlashadi:

Axloqiy yoʻnalish: jismoniy kuch faqat adolat, vatan va oilani himoya qilish uchun ishlatiladi («Alpomish», «Ravshan»);

Maʼnaviy rivojlanish: jismoniy chiniqish (riyozat) maʼnaviy yuksalish yoʻli sifatida (tasavvuf anʼanasi);

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Авесто / Таржимон ва шарҳловчи: В.В.Бартольд, Г.Ф.Ильин. - М.: Наука, 1972.
2. Bandura A. Social Learning Theory. -New Jersey: Prentice-Hall, 1977. -247 p.
3. Бим-Бад Б.М. Педагогические течения в начале XX века. - М.: УРАО, 1998. - 116 б.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика. - М.: Академия, 1999. - 168 б.
5. Frazer J.G. The Golden Bough. - London: Macmillan, 1890 (repr. 2023).
6. Ғуломов Ё.Ғ. Ўзбек халқ педагогикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1991. - 184 б.
7. Goleman D. Emotional Intelligence. -New York: Bantam Books, 1995. - 352 p.
8. Ибн Сино. Тиб қонуллари. Биринчи китоб. - Тошкент: Фан, 1980. - 380 б.
9. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л.: Наука, 1974. - 728 б.

Ijtimoiy masʼuliyat: kuchli inson — jamoasiga, xalqiga, vataniga masʼul («Goʻroʻgʻli» turkumi).

Ushbu uch komponentning uygʻunligi — «Komil Inson» pedagogik idealining jismoniy kamolot nuqtai nazaridan mazmunini tashkil etadi. Bu oʻziga xos oʻzbek pedagogik modeli Navoiyning mumtoz matnlarida, Yassaviyning hikmatlarida va xalq dostonlarida bir xil tizimlilik bilan namoyon boʻladi — bu esa uning arxaik ildizlarini tasdiqlaydi.

D.Golmanning «somatik intellekt» nazariyasi [7] zamonaviy pedagogikada jismoniy va intellektual tarbiyaning ajralmasligi toʻgʻrisidagi qarashlarni mustahkamlaydi. Bizning izlanishlarimiz natijasi koʻrsatadiki, oʻzbek arxaik pedagogik anʼanasi ming yillar oldin ana shu uygʻunlikni intuitiv tarzda amalga oshirgan va badiiy matnlar orqali saqlab qolgan.

Shundan kelib chiqadiki, zamonaviy oʻzbek jismoniy tarbiya pedagogikasi uchun arxaik madaniy meros — faqat tarixiy maʼlumot emas, balki milliy pedagogik tizimni qurishda foydalanish mumkin boʻlgan noyob nazariy resursdir.

Xulosa. Oʻzbek xalqi tarixi, madaniyati va adabiyotidagi arxaik jismoniy kamolot tasavvurlarini pedagogik taʼlimotlar tarixi nuqtai nazaridan kompleks tahlil qilib, quyidagi xulosalarga kelindi:

Jismoniy kamolot haqidagi tasavvurlar oʻzbek madaniyatida neolit davrdan boshlab toʻxtovsiz rivojlangan. Zardushtiylik, ellinizm, buddizm, islom va tasavvuf har biri ushbu tasavvurga oʻz pedagogik mazmunini qoʻshgan. Ammo «jismoniy va maʼnaviy kamolotning uygʻunligi» tamoyili — barcha davr uchun oʻzgarmas qolib ketgan.

Jismoniy tarbiya gʻoyalari badiiy matnlarda toʻrtta asosiy mexanizm orqali ifodalangan: mubolagʻa, sinov motivi, arxetip obrazlar va rituellashgan marosimlar. Bu mexanizmlar gʻoyalarni nazariy tizimlardan koʻra tezroq va chuqurroq jamiyatga singdirgan.

Oʻzbek anʼanasidagi jismoniy kamolot — axloqiy yoʻnalish, maʼnaviy rivojlanish va ijtimoiy masʼuliyat birligidan iborat integral tuzilma. «Komil Inson» ideali arxaik qatlamdan Navoiygacha izchil takomillashib borgan.

10. Зуннунов А. Ўзбек педагогикаси тарихи. - Тошкент: Шарқ, 2000. - 288 б.
11. Jung C.G. The Archetypes and the Collective Unconscious. - London: Routledge, 1991.
12. Мирзаев Т., Тўрдинов Ш. Ўзбек фольклори. - Тошкент: Malik Print Co, 2021. - 240 б.
13. Мирзаев Т., Саримсоков Б. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. — Тошкент: Фан, 1981. — 160 б.
14. Навоий А. Фарҳод ва Ширин. Асарлар. 15 жилдик. 9-жилд. - Тошкент: Фан, 1960.
15. Раҳимова Д.С. «Авесто» ва Ўрта Осиё педагогикаси тарихи. - Тошкент: ТДПУ, 2008.
16. Тўхлиев Б. Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси. - Тошкент: Шарқ, 2005. -256 б.
17. Ўрхун ёдномалари / Тахриров: А.Рустамов.-Тошкент: F.Ғулом нашриёти, 2009